

MARTIN MALIA, *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917–1991*, Praha 2004, Argo, 566 s., ISBN 80-7203-566-5

V debatách s lidmi z jiných oborů se historik často setkává s pohrdavým odsudkem, podle kterého historie není věda, ale politika. Ačkoli prostá stavovská hrdost jej pravděpodobně povede k obraně proti takovému zjednodušování, poctivě si bude muset přiznat, že existují některá témata, která se propojení s politikou mohou vyhnout jen velmi obtížně. K nim nepochybně patří i dějiny Sovětského svazu.

Historie velmocí, která po několik desetiletí významně ovlivňovala i osudy naší země, podléhá od počátků výzkumu až dodnes politickým zájmům a hodnotám různých historiografických nebo politologických škol i jednotlivých badatelů. Polemiky a střety interpretací začaly krátce po bolševické revoluci, pokračovaly přes období 30. let, léta válečná, období studené války, krátký pokus o „přestavbu“ až po rozpad SSSR. Během celé této doby se vlastně nepodařilo oprostit výzkum tohoto tématu od silného sepětí s politikou. Mnohem víc než u jiných historických témat platilo a platí u dějin SSSR, že osobní vztah autora k předmětu svého zájmu určuje výsledek zkoumání. Postupně pak zejména po druhé světové válce ještě k osobnímu založení autorů přistupovaly politické a strategické zájmy států a celých mocenských bloků, čímž se z dějin sovětského státu stávala ožehavá otázka mezinárodní politiky a někteří historikové se (dočasně) měnili v politiky nebo alespoň v poradce politiků. Příčina tkvěla v tom, že zejména v Sovětském svazu (v nepochybně menší míře však i v USA, případně v dalších západních zemích) tvořila určitá interpretace vlastní minulosti podstatnou součást propagandy, a proto nepominutelným podílem přispívala k legitimitě režimu, která na rozdíl od Západu nedisponovala tolika jinými oporami (tradice, právo, ústava apod.). Existence Sovětského svazu byla dokonce na celosvětově působící propagandě postavena, a jak se ukázalo, na její účinnosti do značné míry přímo závisela.

Politická hlediska však neurčovala pouze tvorbu obhájců a sympatizantů „státu dělníků a rolníků“, kteří jej buď ze stranického příkazu nekriticky velebili, nebo z prostých názorových sympatií oceňovali jako impozantní pokus o sociální a hospodářskou modernizaci zaostalého Ruska, přičemž eventuálně byli ochotni umírněně kritizovat represe a porušování občanských práv. Také díla přesvědčených odpůrců SSSR, ať už se jednalo o procitnuvší odpadlíky od komunistických řad, představitelé klasické podoby totalitarismu nebo zastánce jeho modernizované verze z 80. let, byla využívána pro politické cíle. Do poslední jmenované skupiny patří také americký historik Martin Malia. V kontextu bádání o sovětských dějinách zastává spolu s několi-

ka svými ideovými souputníky (Richardem Pipesem, Robertem Conquestem apod.) nepřehlédnutelné místo a zaujímá vyhraněné pozice. Vycházejí z uvedeného pojmu totalitarismus, který byl v průběhu 20. století zformulován jako prostředek pro poznání a pochopení politických režimů charakteristických pro moderní společnost, jež odpadla od tradičních hodnot a hledala za ně náhradu.¹ Jednalo se o režim odlišný od klasické diktatury a založený na kombinaci teroru, donucování, mobilizace, indoktrinace a manipulace mas. Usiloval o úplnou změnu společenského uspořádání a prostřednictvím potlačení politických, národních či sociálních tradic o vytvoření a výchovu „nového člověka“. Koncept totalitarismu spočívá na přesvědčení, že nacismus v Německu, bolševismus (především stalinismus) v SSSR a případně i fašismus v Itálii představují zvláštní formu vlády, v níž jevy společné převažují nad nespornými rozdíly. Poté, co se z termínu používaného původně v politické publicistice stal odborný pojem, vykristalizovalo několik jeho verzí.² Od svého vzniku však narážel na ostrou kritiku, která poukazovala právě na jeho silné politické podbarvení. Podle jeho kritiků totiž srovnávání SSSR a nacistického Německa mělo sloužit cílům studené války a politický zájem na odsouzení SSSR účelově zastíral zásadní kvalitativní rozdíly mezi oběma režimy. Je ale třeba zdůraznit, že s politickými hledisky úzce souvisela nejen obhajoba, ale též kritika totalitarismu. Velice názorně to lze pozorovat na tom, jak se proměňovalo přijímání a odmítání tohoto pojmu. Zatímco v 50. letech, v době prvního vrcholu studené války, byl vytvořen a dosáhl značné popularity, v následujících dvou dekadách pak v důsledku změny mezinárodní situace a určitého uvolnění napětí mezi velmocemi ztrácel podporu. Za jeho oživením v 80. letech pak stály jak důvody odborné, tak nepochybně i důvody politické.³ Jeho protagonisté, mezi nimi na

1 Termín totalitarismus pochází od italských odpůrců Mussoliniho, kteří jeho pomocí kritizovali rozšiřující se nadvládu fašistů nad provinciemi i parlamentem – srov. WOLFGANG WIPPERMANN, *Totalitarismustheorien: die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute*, Darmstadt 1997, s. 8–20. Přehledová práce W. Wippermanna je nejuplněnější rekapitulací pojmu totalitarismus a jeho různých verzí. Také v českém prostředí vznikly pokusy shrnout jeho hlavní zásady a upozornit na jeho přínosy a nedostatky – srov. FRANTIŠEK SVÁTEK, *Koncept totalitarismu a historikova skepse. Poznámky k politické a historiografické diskusi*, in: *Stránkami soudobých dějin*, (ed.) Karel Jech, Praha 1993, s. 29–61; EMIL VORÁČEK, *Stalinismus a Sovětský svaz 1927–1939. Přehled nejnovější literatury k problematice stalinismu*, *Slovanský přehled* 88/2002, s. 549–568.

2 Obvykle se odlišují politologicko-strukturální, sociálně náboženská a historicko-genetická verze – srov. ERNST NOLTE, *Die drei Versionen der Totalitarismustheorie*, in: *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, hrsg. von Achim Siegel, Köln 1998, s. 105–124.

3 Tehdy převládající pojetí poválečných dějin v duchu tzv. revizionismu (soustředující se sice hlavně na výklad americké a celkově západní zahraniční politiky a dějin studené války, ale v té souvislosti nutně se zabývající i vývojem v SSSR) totiž ze svého původního úsilí o vyváženější pohled na vztahy velmocí dospívalo až k určité relativizaci zločinů komunistických režimů, což přirozeně vedlo k oživení kritičtějšího pohledu na ně a k zájmu o zřetelné ideové odlišnosti svobodné a nesvobodné formy vlády. Historické a politologické práce poukazující na principiální a nepřeklenutelný rozpor mezi režimem liberální pluralistické demokracie a vládou jedné strany v SSSR a dalších socialistických zemích navíc odpovídaly změně západní politiky (především USA), k níž došlo na přelomu 70. a 80. let a sloužily jako její ideová legitimizace.

jednom z předních míst i Martin Malia, požadovali buď návrat ke klasickému modelu totalitarismu, nebo jeho určitou modifikaci do podoby tzv. neototalitarismu.

Jeho podstatu lze názorně ilustrovat na recenzované knize. Na prvním místě je třeba podotknout, že se rozhodně nejedná o dějiny SSSR, ale o analýzu sovětské ideologie. Malia je však přesvědčen, že v sovětských dějinách hraje právě ideologie hlavní roli, a k tématu svého zkoumání volí ideologický přístup. Projevuje se v tom, že ruský socialismus spojuje mnohem víc s obecnou evropskou socialistickou utopií než s ruskými předrevolučními tradicemi.⁴ Přestože se v obsáhlé první kapitole věnuje důkladnému rozboru socialismu jakožto systému idejí, v dalších kapitolách nedokáže vždy rozlišovat mezi socialismem v tomto smyslu a socialismem jako politickým režimem uskutečňovaným vždy v konkrétním čase a na konkrétním místě. Koncentruje se na otázku moci – jejího dobytí, výkonu a charakteru. Malia chápe komunistický režim v SSSR (a obdobně i v jiných zemích, kde byl nastolen) jako pevně daný jev nepodléhající žádným proměnám a nepřipouštějící žádné reformy. Proto se poměrně málo zajímá o střídání různých fází sovětského vývoje. Například přechod od období válečného komunismu k NEPu pro něj nemá velký význam. Nic totiž nemohl změnit na tom, že socialistický politický systém měl v sobě do svého počátku zakódován svůj zánik.⁵

V poznávání zvláštních politických režimů 20. století totalitarismus dlouhodobě soupeří s konkurenčním pojetím, které bývá souhrnně a pro zjednodušení označováno jako sociálněvědní přístup.⁶ Na rozdíl od něj si Malia málo všimá sociálního složení ruské společnosti a změn, které v něm způsobila revoluce. V ní nespaturuje uvolnění prostoru pro nástup nové sociální vrstvy či vrstev, ale dobytí moci úzkou skupinou lidí, vedením bolševické strany. Proto odmítá hovořit o proletářské revoluci a tvrdí, že k moci se dostal nikoli skutečný, nýbrž „metafyzický“ proletariát. Malia se jen minimálně zajímá o sociální a ekonomickou základnu režimu, tedy o to, jakým skupinám obyvatelstva přinesl šanci na vzejtí, jaká očekávání se s nástupem socialismu spojovala, kdo a jak dlouho jej pod-

poroval. Maliovi jde trvale jen o popis moci a zejména ideologie, o kterou se opírá. Socialismus se mu pak jeví jako ideologický prostředek k podepření moci určité skupiny. Tato ideologie je pak důležitější než ekonomie, a proto všechny problémy režimu neměly podle Malii ekonomické, ale vždy politické řešení. Ideologie stála i nad osobními vlastnostmi vůdců, takže to, co bývá označováno za stalinismus, nebylo bezprostředně spjata s osobou Stalina, nýbrž spíše plynulo z vnitřní logiky systému.

Při posuzování sovětského typu socialismu se často setkáváme s vyzvedáváním rozporu mezi realitou režimu s jejími obtížně popíratelnými „problémy“ a mravním programem stojícím v pozadí. Tomu vzhledem k jeho cíli, tedy osvobození člověka od všech forem vykořisťování a odcizení a nalezení autentické neomezované formy existence, náležel respekt. Toto odlišování pak dále vede k častému vážení jednotlivých etap a kroků sovětského vedení z toho hlediska, zda jde o původní záměr či úchytku. Otázky tohoto typu Malia neřeší. Uskutečňování praktického socialismu podle něho nutně znamená likvidaci morálního programu, který je nerealizovatelný, a tedy vlastně bezcenný. Nehovoří ani o úchytkách – všechny chyby a zločiny socialismu jsou obsaženy již v jeho zárodku, a proto se jim při jeho realizaci nebylo možné vyhnout.

Historika na Maliově práci pravděpodobně zarazí úzká pramenná základna a poměrně chudý seznam literatury. Ačkoli opomíjení jiné než anglicky psané literatury si zaslouží oprávněnou výtku, využití všech dostupných pramenů a maximální možnou obeznamenost s dosavadní produkcí lze na Maliovi sotva požadovat. Jak již bylo výše uvedeno, nepsal totiž sovětské dějiny. Výsledkem jeho práce měla být (re)interpretace ideologie, o kterou se opíral sovětský režim. Není proto možné klást na ni měřítko platná pro historiografii. Malia napsal spíše filozoficko-politologický esej o jevu, který spoluutvářel rámeček dějin 20. století. Nepřehlédnutelné místo v něm zaujímá hodnotící a morální argumentace, která je založena na individuální lidské svobodě, občanských právech a liberální demokracii. Proto vyzvedává principiální konflikt mezi těmito hodnotami a socialismem. Tato „obhajoba“ ale může účinkovat pouze pro část knihy. Svoji relevanci ztrácí v kapitolách věnovaných době po druhé světové válce a především období od 50. let, v nichž autor více propadá faktografickému líčení. Pak ale po něm větší znalost pramenů a literatury žádat musíme.

Jestliže Maliova Sovětská tragédie dobře dokládá hlavní rysy teorie totalitarismu, názorně se na ní vyjevují i její slabiny a meze. Můžeme je rozdělit do dvou skupin. Jednak v důsledku statického pojetí pomíjejícího vnitřní proměny nenalézá odpověď na některé konkrétní otázky, například proč se sovětský systém nezhroutil dřív (kupříkladu při silných otrěsech v letech 1941, 1953, 1956), nebo jak mohli v takovém strnulém a neměnném systému vyrůst reformátoři? Totalitarismus (a i Malia jako jeho přední zastávce) přehlíží změny zájmů, politických stra-

4 V tomto ohledu se Malia liší od dalšího významného představitele neototalitarismu, Richarda Pipesa, který naopak klade důraz na prvky kontinuity mezi carským a sovětským Ruskem.

5 Zániku pochopitelně neujde žádný lidský výtvar. Malia má však na mysli nikoli přirozený fyzický zánik jako součást věčného koloběhu, nýbrž spíše jakési odříznutí trvale nemocné větve, která ohrožuje strom, na němž vyrostla, a navíc do okolí šíří nákazu.

6 Liší se v předmětu zkoumání – totalitarismus se věnuje především ideologii a vnější formě režimů, zastánci sociálněvědního přístupu se zajímají o cíle vývoje a sledují sociální změny v příslušných státech (modernizace, industrializace, nové rozvrstvení společnosti, nástup nových funkčních elit apod.), které se odehrávají bez přímé závislosti na ideologii. Obě varianty v sobě skrývají rizika. Zatímco teorie totalitarismu tíhne k zjednodušování obrazu společenské reality, kterou redukuje jen na útlak, pronásledování a manipulaci, v rámci sociálněvědního přístupu hrozí oslabení vědomí specifické „kvality“ totalitních diktatur 20. století a ve světle skutečných či domnělých ekonomických a sociálních úspěchů pak i relativizace zločinů jimi spáchaných.

tegií, ideologické orientace i sociální struktury socialistických režimů a společností, proměňující se mocenské a ideové koalice, nezamýšlené důsledky jednání.⁷

Obecnější problém spočívá v celkovém zjednodušení společenské reality. Systém považovaný za totalitní je pak podroben fatální logice, jež mu předpovídá zánik již v okamžiku vzniku. Taková zákonitost je ale z hlediska vědeckosti těžko obhajitelná.

Mezi morální a vědeckou úrovní argumentace vládne v celé knize patrné napětí. Posuzujeme-li Sovětskou tragédii výlučně z hlediska vědeckého, najdeme množství nedostatků heuristických i metodologických. Její hodnotu musíme hledat tam, kam vědecké závěry nedosahují – ve sféře morálního zvažování a hodnotících soudů. Záleží na každém čtenáři, zda se tam chce vydat.

Jan Doběš

⁷ KLAUS MÜLLER, *Totalitarismus und Modernisierung. Zum Historikerstreit in der Osteuropaforschung*, in: *Totalitarismustheorien nach dem Ende des Kommunismus*, hrsg. von Achim Siegel, Köln 1998, s. 73.

Upozornění redakce

Časopis *Dějiny – Teorie – Kritika* je otevřen pluralitě názorů. Přijímá proto všechny tematicky se vztahující příspěvky. Rukopisy jsou anonymně posuzovány dvěma recenzenty, z jejichž hodnocení vychází redakční rada při přijímání rukopisů. S výsledky recenzního řízení je autor redakcí seznámen v nejkratším možném termínu. Nevyžádané rukopisy redakce nevrací.

Rukopisy jsou přijímány na disketách v textovém editoru Word. Rozsah článku včetně poznámkového aparátu by neměl přesáhnout 40 normostran, rozsah diskusního příspěvku 15 normostran a rozsah recenzí nejméně 3 normostrany. Součástí dodaného článku či diskusního příspěvku musí být 15 řádkový abstrakt, jehož překlad do angličtiny zajišťuje redakce. Redakce si vyhrazuje právo jazykové úpravy textů, veškeré stylistické a jiné úpravy má autor možnost posoudit při korektuře.

Při citacích archivního materiálu je třeba nejprve uvést název a místo archivu, název fondu a bližší určení pramene. Při citacích literatury je třeba se řídit následujícím vzorem.

JAN KŘEN, *Konfliktní společenství Češi a Němci 1780–1918*, Praha 1990, s. 20.

NATALIE ZEMON DAVIS, *History's Two Bodies*, *American Historical Review* 94/1989, s. 1–10.

Marc Bloch, *Lucien Febvre et les Annales d'histoire économique et sociale: correspondance*, díl 3: 1938–1943, *Les Annales en crises*, (ed.)

BERTRAND MÜLLER, Paris 2003.

La France des années noires, (edd.) JEAN-PIERRE AZÉMA, FRANÇOIS BÉDARIDA, Paris 1993; LUCIEN FEBVRE, *Ni Histoire? Thèse ni Histoire-*